

Božidar Kante

MOŽNI SVETovi, AKTUALNI SVET IN FIKCIJSKI SVETovi

Kot lahko opazimo z analizo, večina teoretikov, ko govori o možnih svetovih, uporablja aktualni svet kot pomembno orodje za izražanje svojih stališč o možnih svetovih – eno od osrednjih vprašanj zadeva pojem eksistence teh svetov ter razmerja med aktualnim in nekim možnim svetom. Če so možni svetovi, vsaj s prevladujočim stališčem teoretikov, ki se ukvarjajo s to temo znotraj filozofije modalnosti, načini, na katere bi svet lahko obstajal, se zastavlja naslednje vprašanje: Kakšno natanko je razmerje med obravnavanim možnim svetom in tem aktualnim – tistim, ki ga obravnavamo kot svet naše realnosti, na katerega se sklicujemo v naših vsakdanjih izkušnjah, v spoznavanju in naravoslovju? Če za to vprašanje menimo, da je relevantno in pomembno, lahko nanj odgovorimo na dva načina:

- a) aktualni svet je le eden od vseh možnih svetov in ima enak ontološki status kot vsi drugi svetovi: se bistveno ne razlikuje od drugih možnih svetov in ni izključen iz njihovega nabora;
- b) aktualni svet je izjemen med drugimi možnimi svetovi – njegov ontološki status je izjemen, drugi možni svetovi pa so s tem svetom povezani samo prek razmerja podobnosti, če so sploh povezani.

A) *Aktualni svet je eden od številnih možnih svetov.*

Če takoj sprejmemo to hipotezo, se moramo soočiti z naslednjim problemom: kateri iz nabora možnih svetov je aktualni?

Odgovori na to vprašanje niso enoglasni in se razlikujejo glede na to, ali se strinjamo in sprejemamo hipotezo ali in kako smo sposobni razlikovati ta aktualni svet od drugih svetov, ali pa tako gledišče v celoti zavračamo.

V zvezi s tem težavnim vprašanjem je Pavel Tichý predlagal, da ko želimo obdržati veljavnost temeljnih logičnih zakonov in operacij, je načeloma nemogoče doseči kakršen koli drug rezultat, kot da vemo, kateri svet je aktualni. Po njegovem mnenju je neka lastnost funkcija, ki možne svetove preslika v razrede. Da bi torej podrobno določili razred na način lastnosti, je treba poleg lastnosti same navesti še določen svet.¹ Toda tu pri navajanju določenega sveta ne bi smelo biti nobenih težav, kajti tu naj bi se očitno razumelo in bilo samoumevno, da je zahtevani svet aktualni svet, torej tisti, ki aktualno obstaja. Toda kateri partikularni svet je aktualni? Ali vemo? Ugotoviti, kateri od širokega razpona predstavljivih svetov je aktualiziran, je na koncu naloga znanosti. Vse, kar smo (upajmo) do sedaj dosegli, je, da smo postavili nekaj svetov na stran kot vsekakor neaktualnih. Toda od tistih, ki ostanejo, je kateri koli – kolikor vemo – lahko aktualni. Zlahka je videti, da je vedeti, kateri možni svet je aktualiziran, enako vsevednosti.

Vendar pa položaj ni tako brezupen, kot se sprva prikazuje Tichýju, saj sam trdi, da svetove pojmuje predvsem kot maksimalne razrede dejstev, kamor sodijo vsa zgodovinska pretekla, sedanja in prihodnja dejstva o vsem, kar se je kdaj koli zgodilo. Ne vemo, kajpada, kateri svet v tem pomenu naseljujemo, saj nikoli ne moremo poznati vseh dejstev o tem svetu, vendar pa lahko ugotovimo nekatera dejstva, ki veljajo v našem aktualnem svetu.

i) *Aktualni svet se ne razlikuje od drugih možnih svetov.*

Eden najbolj znanih sistemov, razvitih na podlagi tega izhodišča, je sistem Davida Lewisa, ki meni, da se izraz »aktualni svet« nanaša na posebno indeksikalno omejeno podmnožico množice vseh možnih svetov: »Naš aktualni svet je le en svet med drugimi. Samo njega imenujemo aktualni, ne zato, ker se vrstno razlikuje od vseh drugih, ampak zato, ker je to svet, v katerem živimo.« V naslednjem koraku Lewis ponuja sredstvo za izločitev aktualnega sveta iz nabora vseh možnih svetov: »'Aktualno' je indeksikal, kot so 'jaz' ali 'tukaj' ali 'zdaj': za svojo referenco je odvisno od okoliščin izjavljanja, torej od sveta, v katerega je umeščena izjava.«²

1 Tichý, *The Foundations of Frege's Logic*.

2 Lewis, *Counterfactuals*, str. 85.

Lewisovo pojmovanje izraza aktualni svet je, kot je razvidno, povsem indeksikalno: aktualni svet je rezultat neke indeksikalne izjave. To nas napeljuje na sklepanje, da Lewis verjame ne le to, da se možni svetovi vrstno ne razlikujejo po naravi od aktualnega sveta, temveč tudi to, da je vsak možen svet z gledišča svojih prebivalcev prav tako aktualen kot naš z našega. Lewisovo stališče je velika večina teoretikov sprejela z nejevero in ga označila kot eksotično.

B) *Aktualni svet se razlikuje od množice vseh možnih svetov in je bistveno drugačen od drugih članov tega sklopa.*

Raymond Bradley in Norman Swartz spadata v skupino logikov, ki aktualni svet izključujejo iz nabora možnih svetov. V skladu z njunim prepričanjem se aktualni možni svetovi od neaktualnih razlikujejo na treh ravneh: a) aktualni in neaktualni možni svetovi se razlikujejo zaradi lastnosti predmetov, ki jih zajemajo; b) neaktualni možni svetovi vsebujejo predmete, ki se v aktualnem ne pojavljajo; c) predmeti, ki se pojavljajo v aktualnih možnih svetovih, manjkajo v neaktualnih. Medtem ko je aktualni svet svet naše realnosti ter je torej prostorsko in časovno določen, neaktualiziranega možnega sveta ne moremo nikjer umestiti v fizični prostor:

»Zdaj je jasno, da je aktualni svet možen svet. Če nekaj aktualno obstaja, je očitno možno, da obstaja. Na drugi strani pa ne vsaka stvar, ki možno obstaja, tudi aktualno obstaja. Niso vsi možni svetovi aktualni. Iz tega sledi, da je aktualni svet le eden izmed mnogih možnih svetov: da obstajajo možni svetovi, ki niso naši. Poleg tega, ker z ‚aktualnim svetom‘ menimo – kot smo se pred trenutkom dogovorili – vsako stvar, ki je bila, je ali bo, sledi, da z ‚drugim možnim svetom‘ ne mislimo nekega planeta, zvezde ali česa drugega, kar aktualno obstaja in kar je nekje ‚tam zunaj‘ v fizičnem prostoru. Kar koli aktualno obstaja, tega ne smemo pozabiti, pripada aktualnemu svetu, tudi če je od njega oddaljeno svetlobna leta. Drugi, neaktualni, možni svetovi se ne nahajajo nikjer v fizičnem prostoru. So tako rekoč umeščeni v konceptualnem prostoru.«³

Fikcijski svetovi kot/in možni svetovi

Semantika fikcijskih svetov v veliki meri gradi na pojmu možnih svetov, ki jih uporablja logična semantika. Teorija fikcijskih svetov obravnava fikcijske svetove kot posebne vrste možnih svetov, a hkrati so fikcijski svetovi določeni s svojimi specifičnimi lastnostmi, ki izhajajo iz njihovega specifičnega statusa.

3 Bradley in Swartz, *Possible Worlds*, str. 5.

Glavna motivacija za uporabo možnih svetov za namen fikcijske analize izhaja iz intuitivne predpostavke (delno izpeljane iz konkretnih primerov, ki so jih zagotovili isti teoretiki logičnega diskurza), da tako možni kot fikcijski svetovi ostajajo zunaj področja našega aktualnega sveta in da so »fikcijski svetovi konkretne konstelacije stanj stvari, ki so tako kot možni svetovi v svetu neaktualizirani«.⁴

Kljub temu je vprašanje, ali je intuitivno občutena podobnost med možnimi svetovi in fikcijskimi svetovi dovolj, da bi logični diskurz prilagodili fikcijskemu, z vsemi težavami, ki jih to lahko povzroči, zato, da bi dosegli veljavno analitično orodje za preučevanje fikcijskih svetov in njihovih struktur. Na srečo se zdi, da si fikcijski svetovi od možnih svetov izposojajo le takrat, ko je to dobičkonosno.

Glavni dobiček, ki ga semantika fikcijskih svetov pridobi od logičnih možnih svetov, je referenčni okvir. Možni svetovi torej zagotavljajo splošen okvir in kontekst za opis najopaznejšega vpliva filozofskega diskurza na literarno teorijo fikcijskosti in dajejo podlago za preusmeritev literarne teorije k vprašanju reference, ontologije in reprezentacije.

Fikcijski svetovi nastanejo v določenem semiotičnem procesu, ki jih loči od množice drugih svetov. Ruth Ronen v splošnem pregledu fikcijske eksistence navaja tiste prvine, ki so še posebej pomembne za preiskavo fikcijskega diskurza:

1. Da lahko fikcijski diskurz ustvari ali konstruira predmete, na katere se nanaša.
2. Da lahko izmišljeni diskurz ustvari ali zgradi nepopolne, a dobro individualizirane objekte (nepopolnost ni v nasprotju s samoidentiteto bitnosti).
3. Da lahko fikcija konstruira nemogoče predmete in druge predmete, ki se jasno razlikujejo od svojih sorodnikov v aktualnem svetu.⁵

Možni svetovi logike in fikcije

Očitno je, da možnih svetov logičnega sistema ni mogoče brez večjih prilagoditev preprosto prenesti na drugo področje semantičnega raziskovanja, vključno s semantiko fikcijskih svetov, da bi bili združljivi s posebnimi potrebami področja, na katerem se uporabljajo. Možni svetovi so predvsem interpretativni modeli za logične izjave določene vrste, ki jih ni mogoče interpretirati brez tega okvira; torej možni svetovi v logičnem diskurzu rabijo predvsem kot orodje za modalno logiko.

4 Ronen, *Possible Worlds in Literary Theory*, str. 51.

5 Prav tam, str. 45.

Nasprotno pa možni svetovi fikcije (fikcijski svetovi) služijo kot referenčni okvirji za entitete, ki temeljijo na fikcijskih besedilih, in sami po sebi niso formalizirani logični modeli za analize fikcijskega besedila; namesto tega so posebne strukture, sestavljene iz fikcijskih posameznikov, na katere je mogoče gledati in jih interpretirati v kontekstu teh svetov. Fikcijski svetovi so, tako kot možni svetovi logične semantike, množice neaktualiziranih stanj stvari. V tem pogledu si fikcijski svet deli neko pomembno značilnost z možnimi svetovi: potencialno jih je neskončno število. Kot nizi neaktualiziranih stanj zadev so fikcijski svetovi potencialno neskončni po številu – a seveda le, če bi bilo potencialno neskončno število fikcijskih besedil, ki bi jih lahko ustvarila.

Kljub temu so fikcijski svetovi tudi precej omejeni: sestavlja jih končno število posameznikov in predmetov. Ta omejitev pa po definiciji ne velja za možne svetove logične semantike – možnih svetov je neskončno po njihovem lastnem bistvu, po načinu, kako so zgrajeni. Možni svetovi so maksimalni sklopi zadev (izjav), ki ustrezajo vsem načinom, kakšen bi lahko bil svet. Kot eksplicitno navaja Nicholas Wolterstorff: medtem ko so možni svetovi možna stanja stvari, ki »so maksimalno obsežna, fikcijski svetovi to niso«. ⁶ Maksimalnost te vrste vsekakor ni v skladu s fikcijskimi svetovi, saj ti nastajajo s pomočjo končnih fikcijskih besedil, ki jim postavijo stroge omejitve. Ker so fikcijski svetovi umeščeni v fikcijska besedila, so nujno nepopolni – preprosto zato, ker temeljijo na končnih fikcijskih besedilih. Zato si je mogoče predstavljati, da mala Dorrit na določeni točki sreča Christopherja Warda, urarja aktualnega sveta, ki ji ponudi poseben popust pri nakupu avtomatske ure. Vendar Christopher Ward v Dickensovi zgodbi v nobenem trenutku ni omenjen. Poleg tega ni v svetu Dickensovega romana nobenih znamenj, iz katerih bi lahko sklepali na obstoj takega urarja, in ni kognitivnega postopka, ki bi upravičil njegovo eksistenco.

Nemogoči svetovi

Zdi se, da izraz nemogoč svet vsi razumemo z intuitivnega gledišča. Sicer so nemogoči svetovi jasno in togo opredeljeni znotraj področja možnih svetov, ki so logično *popolni*, jih nadzoruje logična *implikacija* in so logično *konsistentni*. Vsak svet, ki krši vsaj eno od teh treh meril, je nemogoč.

Očitno je, da je v diskurzu fikcijskega sveta zahteva po logični popolnosti nepomembna. Preprosto, ni mogoče vsem trditvam o fikcijskem svetu zagotoviti resničnostne vrednosti. To dejstvo je nujen rezultat lastnosti nepopolnosti fikcijskega sveta. Obstaja veliko izjav, ki jih je mogoče izreči o fikcijskem svetu, vendar ne moremo reči, ali so resnične ali napačne glede na dani svet.

6 Wolterstorff, *Works and Worlds of Art*, str. 131.

Fikcijsko besedilo, ki ustvari neki svet, nam lahko ponudi premalo informacij za odločitev; besedilo je morda samo tiho: zgolj nekatere razumljive trditve o fikcijskih bitnostih so odločljive, nekatere pa ne.

Dejstvo o obstoju neodločljivih lastnosti v fikciji je močno povezano z drugo kakovostjo možnih svetov, ki je ni mogoče prenesti na fikcijske svetove: zdi se, da je več kot problematično povezovati fikcijo z aksiomom resničnostnega vrednotenja (ki je prepleteno s procesom logične implikacije znotraj področja možnih svetov). Literarna besedila, kot večina neformalnih zbirk stavkov, kot so pogovori, časopisni članki, pričevanja očividcev, zgodovinske knjige, biografije znanih ljudi, miti in literarna kritika, kažejo lastnost, ki lahko zmede logike, vendar se nedvomno zdi naravna komur koli drugemu: njihove resnice kot celote ni mogoče rekurzivno opredeliti, izhajajoč iz resnice posameznih stavkov, ki jih sestavljajo. Globalna resnica ni preprosto izpeljana iz lokalne resničnostne vrednosti stavkov, prisotnih v besedilu.

Če je tako, ostane rezultat uporabe implikacije v fikciji dvoumen – če ne moremo resničnostno ovrednotiti določenih izjav, ne moremo niti oceniti resnice izjave, ki jo te izjave implicirajo. Vprašanje je torej: Ali je mogoče hkrati govoriti o resničnostnem vrednotenju in fikciji? Če je tako, kako je to mogoče doseči?

Odgovori na to vprašanje so različni. Nicholas Wolterstorff, na primer, fikcijo popolnoma izključuje iz resničnostnega vrednotenja: »Tema dvema različnima konceptoma sveta ustrezata dva različna koncepta *biti resničen* v (nekem možnem svetu) in *biti vključen vanj* (v svet nekega dela).«⁷ Terence Parsons, po drugi strani, fikciji dopušča določeno vrsto resničnostnega vrednotenja: »[K]o bralec bere, je razlaga zgrajena z ekstrapolacijo stavkov, ki se berejo. Razlaga se med branjem spreminja in razširja, končni rezultat pa se lahko imenuje *maksimalna razlaga*. Potem je tisto, kar je v zgodbi resnično, kar koli razlaga izrecno pravi in nič drugega.«⁸ Čeprav Parsonsova ponudba na začetku zveni zelo omejujoče, se izkaže, da aktualno zajema vse možnosti, ki jih lahko fikciji pripišemo kot resnične – z drugimi besedami, resnica v fikciji je odvisna od fikcijskega besedila.

Končna lastnost, omenjena v povezavi z bistvenimi aksiomi možnih svetov logičnega diskurza, je bila logična konsistenca. Jasno je, da lahko še posebej v sodobni fikciji naletimo na številne primere kršitev tega aksioma. Lubomír Doležel ta pojav ponazarja s kratko zgodbo O. Henryja *Ceste usode*, v kateri

7 Prav tam, str. 134.

8 Parsons, *Nonexistent Objects*, str. 175.

glavni lik umre trikrat na tri različne načine; to je zgovoren primer kršitve logične konsistence.⁹

Navedeni primer kaže končni rezultat, da fikijski svetovi ne oziroma ne morejo izpolniti prvih dveh aksiomov logičnih možnih svetov, to je aksioma logične popolnosti in logične implikacije, poleg tega pa nekateri ne izpolnjujejo niti tretjega. Thomas Pavel pravi: »Fikijska dela bolj ali manj dramatično združujejo nezdržljive svetovne strukture, se igrajo z nemogočim in nenehno govorijo o neizrekljivem.«¹⁰ To je najzgovornejši dokaz, da fikcije ne gre »strogo identificirati z metafizično možnimi svetovi.«¹¹

Kot rečeno, fikijski svetovi po definiciji ne morejo izpolniti prvih dveh aksiomov možnih svetov in le nekateri izpolnjujejo tretjega. To dejstvo naredi tretji aksiom zanimiv za nadaljnjo preiskavo, predvsem zato, ker fikijske svetove razcepi na dve neskladni podmnožici: tiste, ki izpolnjujejo aksiom, in one, ki ga ne. Dejansko teorija fikijskih svetov razlikuje med možnimi in nemogočimi svetovi: »Protislovni predmeti kljub temu zagotavljajo nezadostni dokaz proti pojmu *sveta*, saj teoriji fikijskosti nič ne preprečuje, da ne bi govorila, kot počnejo nekateri filozofi, o nemogočih ali napačnih svetovih.«¹² Takšni fikijski svetovi niso zgolj zamisljivi, temveč jih pogosto prakticirajo v sodobni prozi. Zato pojem nemogočega možnega sveta znotraj fikijskega diskurza ni le relevanten, ampak tudi koristen v okviru tipologije fikijskih svetov.

V zvezi z lastnostjo končnosti so fikijski svetovi v strogem nasprotju z možnimi svetovi in tudi z aktualnimi. To nasprotje se utemeljuje na samem izvoru fikijskih svetov in v njihovem epistemološkem bistvu. O neskončnosti možnih svetov smo že razpravljali, na tej stopnji pa bi morali nadalje razmisliti o razmerju med fikijskimi svetovi in aktualnim svetom.

Aktualni svet, čeprav na prvi pogled obsega veliko, a vendarle omejeno število posameznikov, je neskončen v svojem potencialu. Zato ni razloga, da bi ga šteli za nepopolno entiteto: »[A]ktualni svetovi se zdijo nedvomno resnični, popolni in konsistentni, medtem ko so fikijski svetovi sami po sebi nepopolni in nekonsistentni ...«¹³

Aktualni svet je svet popolnosti naših bitij in vsaka nepopolnost bi bila v neskladju z njegovim statusom eksistence kot aktualnega. Je skupek vseh aktualnih posameznikov in je kot tak popoln v svoji aktualnosti. Z epistemološ-

9 Doležel, *Heterocosmica*.

10 Pavel, *Fictional Worlds*, str. 62.

11 Prav tam, str. 48.

12 Prav tam, str. 49.

13 Prav tam, str. 74.

kega vidika nikoli ne moremo biti prepričani, da se ne bo morda pojavil nov dokaz ali na novo odkrit (znanstveni) postopek, ki bi prebivalcem tega sveta omogočil, da izpolnijo dele, ki se štejejo za nepopolne na določeni stopnji našega znanja in razumevanja sveta. Kljub temu bi lahko ontološko razliko med aktualnim svetom in fikcijskim svetom kdo izpodbijal s trditvijo, da bi lahko celo fikcijska besedila bralcu zagotovila novo informacijo, ki ni bila vidna med prejšnjimi dejanji branja in mu zato dovoli, da zapolni nekakšno »nepopolnost«; vendar je lahko ta na novo zgrajeni fikcijski svet »popolnejši« le v smislu, da bi bil bralec zmožen razumeti fikcijski kos informacije zahvaljujoč novemu pogledu na isti del fikcijskega besedila, vendar nikoli v ontološkem smislu – samo besedilo se »ne premika«.

Thomas Pavel v to vprašanje prinese novo luč z uvedbo naslednje terminološke razlike: »Ne pomaga, nekateri trdijo, odgovoriti, da 'aktualni' svetovi kažejo enako nepopolnost; mi morda ne vemo, ali na Marsu obstaja življenje ali ne, a vsaj načeloma odgovor obstaja in čaka, da ga odkrijemo. [...] V fikciji udari nedoločeno naključno.«¹⁴

Fikcijski svetovi in aktualni svet

»Eksistirati v fikciji in eksistirati sta povsem različni stvari.«¹⁵ To potrjujejo ravno različni temelji bitnosti fikcijskih svetov in aktualnega, da ne omenjam njihovih različnih ontoloških bistev, ki zahtevajo podrobno in temeljito analizo specifičnosti in edinstvenosti fikcijskih svetov.

Fikcijski svetovi so po definiciji neaktualizirane možnosti iste vrste in so zato ontološko homogeni: »Kot neaktualizirane možnosti imajo vse fiktivne entitete enako ontološko naravo. [...] Načelo ontološke homogenosti je nujen pogoj za sobivanje, interakcijo in komuniciranje fikcijskih oseb. Ponazarja suverenost fikcijskih svetov.«¹⁶ Na ta način je razmejitvena črta med fikcijskimi svetovi in aktualnim trdno in nedvoumno zastavljena: obstajati fikcijsko pomeni obstajati skozi semiotični medij, medtem ko aktualne eksistence ne posreduje noben semiotični kanal.

Na tej točki bi si morali podrobneje ogledati entiteto, ki jo imenujemo aktualno v svetu ter jo posredujejo in ustvarjajo specifični kanali – čeprav temeljita analiza tistih konceptov, ki se razvijejo iz ideje o jeziku, na primer, konstruktivizem in mnenje, da je aktualni svet kognitivni konstrukt, ki se

14 Prav tam, str. 107.

15 Parsons, *Nonexistent Objects*, str. 50.

16 Doležel, *Heterocosmica*, str. 18.

daje prek jezika v nefikcijskih kanalih, ni glavni cilj tega prispevka. Vendar pa nam močna omejitev takšnih subjektov omogoča, da jih ne obravnavamo kot aktualne svetove:

»Predmet, ustvarjen z miselnim procesom, je v svojih značilnostih določen s prav tem procesom. [...] Toda opis, besedni ali miselni, je vedno nepopoln. Ko si zamislimo entiteto, določimo le podmnožico njenih potencialnih lastnosti. Potrebovali bi božanski um, da bi pregledali seznam vseh možnih značilnosti in si zamislili predmet do logične popolnosti.«¹⁷

Viri in literatura

- Bradley, Raymond, in Swartz, Norman. *Possible Worlds: An Introduction to Logic and Its Philosophy*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1979.
- Doležel, Lubomír. *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998.
- Lewis, David. *Counterfactuals*. Oxford: Blackwell Publishers, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973.
- Parsons, Terence. *Nonexistent Objects*. New Haven, CT: Yale University Press, 1980.
- Pavel, Thomas G. *Fictional Worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986.
- Ronen, Ruth. *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Ryan, Marie-Laure. *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1991.
- Tichý, Pavel. *The Foundations of Frege's Logic*. Berlin in New York: De Gruyter, 1988.
- Wolterstorff, Nicholas. *Works and Worlds of Art*. Oxford: Clarendon Press, 1980.

17 Ryan, *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*, str. 21.